

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

МАСЛОВ Анатолій Олександрович

ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ
(1921 - 1929 рр.)

08.01.04. - Економічна історія та історія
економічної думки

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Київ - 1995

00778062 (U)

Дисертація є рукописом.

Робота виконана у відділі історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки НАН України

Науковий керівник - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, зав. відділом Інституту економіки НАН України ДЕРЕВ'ЯНКИН Т.І.

Офіційні опоненти - доктор економічних наук, професор ЛОРТИКЯН Б.І.
- кандидат економічних наук ХАХЛЕК А.М.

Провідна організація - Київський державний економічний університет.

Захист відбудеться "8" червня 1995 року о "14" годині на засіданні спеціалізованої ради Д 01.01.18 по захисту дисертацій у Київському університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252033, м. Київ - 33, вул. Володимирська, 60, ауд. 324.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка.

Автореферат розісланий "6" травня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат економічних наук,
доцент

Леоненко П.М.

15

Актуальність теми дослідження. Бивчення досвіду формування ринкових відносин в Україні в період нової економічної політики (непу) набуває особливого значення в сучасних умовах. Розбудова ефективної національної економіки, проведення радикальних економічних реформ, перетворення командно-адміністративної системи господарювання в економіку ринкового типу – все це повинно ґрунтуватися на глибокому і всебічному осмисленні й узагальненні історичного досвіду, критичному використанні його.

Одне з найважливіших місць у системі народного господарства сучасної України повинен займати такий елемент інфраструктури ринку як інститути обміну – державні, кооперативні і приватні торговельні підприємства, товарні біржі, ярмарки тощо. Значний досвід внутрішньої торгівлі, який мала Україна в дореволюційний період, було втрачено у зв'язку із занепадом господарства в роки першої світової війни і революції 1917 р. До того ж не відразу в перші роки радянської влади прийшла до розуміння необхідності відновлення торгівлі. На загалі цьому були обставини як воєнно-політичного, так і ідеологічного характеру.

Із закінченням громадянської війни, з переходом від політики "воєнного комунізму" до непу ставлення до торгівлі з боку більшовицького керівництва поступово змінюється. Від товарообмінних операцій до тимчасового допущення торгівлі і до її всебічного розвитку – така еволюція цієї складової частини народногосподарського комплексу країни в роки непу.

За цей незначний проміжок часу в країні були не тільки відновлені, а й набула значного розвитку історично традиційні торгові інститути: синдикати, товарні біржі, ярмарки. Однак характерним було те, що зміцнення державної торгівлі в опті, а кооперативної – у роздрібній торгівлі відбувалося за рахунок витіснення приватного торговця.

Перемога прибічників ортодоксального марксизму в теорії призвела у подальшому до одержавлення кооперації, знищення конкуренції, згортання непу і знищення ринкових інститутів обміну взагалі. На місце традиційної ринкової торгівлі, що ґрунтувалася на поплаті і пропозиції, прийшла так звана "радянська торгівля", в основі якої лежав принцип розподілу і постачання.

У світлі сказаного дослідження ряду найважливіших проблем внутрішньої торгівлі в період непу становить значний як науковий,

так і практичний інтерес.

Ступінь вивченості теми. Історіографія даної теми свідчать про те, що протягом тривалого часу вивчалася вона слабо. У 20-х роках до проблем торгівлі дореволюційного періоду зверталися С.Г. Струмілін, В.М. Устинов, С. Зак, наприкінці 50-х років - Г.А. Діхтар. У 1962 і 1966 рр. вийшли друком праці українського вченого І.О. Гуржія¹, присвячені товарному виробництву і торгівлі в Україні. У 80-х роках дослідженням проблем внутрішньої торгівлі України кінця ХІХ ст. займався Б.А. Кругляк².

Основні тенденції та етапи розвитку внутрішньої торгівлі періоду непу тією чи іншою мірою розглядалися в узагальнюючих працях з історії народного господарства³. У 20-ті роки з'являється цілий ряд робіт зарубіжних авторів (І. Шерр, Е. Дрезен, Ю. Гірш, Ф. Клерк), присвячених теоретичним і практичним проблемам торгівлі. У 1925 р. вийшла велика праця П.І. Лященко з питань теорії й організації торгівлі⁴. У 20-х роках публікуються також інші до-

¹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: З кінця ХУІІІ ст. до 1861 року. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. - К.: Наук. думка, 1968.

² Кругляк Б.А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - Вип. 14. - К.: Наук. думка, 1980. - С. 48-53; його ж. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60 - 90-ті рр. ХІХ ст.) // Там же. - Вип. 17. - К.: Наук. думка, 1983. - С. 53-58.

³ Нариси розвитку народного господарства Української РСР. - К.: Вид-во АН УРСР, 1949; Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. В 3-х т. - Т. Ш. - М.: Госполитиздат, 1956; Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. - М.: Наука, 1966; История социалистической экономики СССР. В 7 т. - Т. 2-3. - М.: Наука, 1976-1977; Історія народного господарства Української РСР. В 3 т., 4 кн. - Т. 2. - К.: Наук. думка, 1984.

⁴ Лященко П.И. Экономика торговли: Теория и организация. - М.: Изд-е Центросоюза, 1925.

слідження, в яких розглядаються проблеми становлення і розвитку внутрішньої торгівлі як в СРСР (С. Наровчатов, В. Устинов, А. Ніколін, Г. Натансон), так і в Україні ⁵.

У 30-ті роки вийшла лише одна велика праця з даної проблеми ⁶. У 40-50-х роках дослідження проблеми значно уповільнюються і лише у 60-х роках відновлюється. До початку 90-х років, поряд з монографіями Г.А. Діхтяра, Г. Рубінштейна, В. Дмитренка, з'являються праці таких українських дослідників, як М. Меліхової, В. Лантуха, С. Білоусової.

Окремо необхідно зупинитися на монографії В. Лантуха ⁷. У цій праці зроблено спробу висвітлити питання становлення і розвитку державної і кооперативної торгівлі в Україні протягом 1921-1932 рр. Характеризується процес організації торговельних підприємств та апарату управління оптовою й роздрібною торгівлею. Значну увагу приділено аналізу тогочасної цінової політики. Але поряд з цим праця В. Лантуха далеко не висчерпує проблему. Цілком зрозуміло, що, будучи істориком, автор залишив поза увагою багато суто економічних питань. В результаті виявилася невисвітленою роль трестів у реалізації своєї продукції. Потребують більш глибокого і конкретного дослідження питання діяльності синдикатів, торговельних бірж, розвитку їхньої торговельної мережі тощо.

Деякі питання внутрішньої торгівлі України (як дореволюційного часу, так і періоду непу) знайшли певне висвітлення також у працях українських істориків, які працювали і працюють за кордоном (І. Вітанович, Н. Полонська-Василенко, О. Субтельний). Проблеми формування ринку, регулювання ринкових відносин, торгівлі в умовах непу останнім часом стають предметом спеціальних праць ⁸.

⁵ Кечеджи-Шаповалов М.В. Организация промышленности и торговли. - Х.: Госиздат Украины, 1925; Перцович Н. Советские тресты и синдикаты. - Б.м.: Госиздат Украины, 1925; Соловей Д. Краткий очерк ярмарка и ярмарочной торговли. - Полтава: Изд-е Биржевого комитета Полтав. тов. биржи, 1925.

⁶ Нейман Г. Внутренняя торговля СССР. - М.: Соцэкгиз, 1935.

⁷ Лантух В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. - Х.: "Основа", 1992.

⁸ Деревянкин Т.И., Толстов Р.Д. Неп и рыночные отношения (на материалах Украины). - К.: УкрНИИТИ Госэкономика УССР, 1991.

Належним чином оцінюючи внесок попередників у вивчення розглядуваної теми, слід зазначити, що системне історико-економічне дослідження проблем внутрішньої торгівлі в Україні в період нещодавно поки що не створено. Найважливіші аспекти теми (такі, наприклад, як розвиток мережі і діяльність товарних бірж, проблеми торговельного посередництва синдикатів, взаємодія державних, кооперативних і приватних торговельних підприємств та ін.) розроблені ще далеко недостатньо і потребують подальшого, більш глибокого вивчення.

Актуальність проблеми, її наукова значущість і адекватна розробленість обумовили вибір теми дисертації, її структуру, мету і завдання дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою даної праці є системний історико-економічний аналіз тенденцій та характеру розвитку внутрішньої торгівлі в Україні в період нової економічної політики (1921-1929 рр.). У зв'язку з цим у дисертації поставлені такі завдання:

- охарактеризувати стан внутрішньої торгівлі України на рубежі XIX-XX ст. і напередодні введення нової економічної політики;
- дослідити процес розвитку форм і апарату оптової і роздрівної торгівлі;
- висвітлити процес взаємодії державних, кооперативних і приватних форм торгівлі і вплив на цей процес господарських, політичних та ідеологічних факторів;
- розкрити динаміку основних економічних показників ранку споживчих товарів і роль у цьому процесі різних форм торгівлі;
- визначити причини, що призвели до згорання інститутів обміну і створення торгівлі, що базувалася на принципах постачання і розподілу;
- показати реальне значення досвіду внутрішньої торгівлі України періоду нещодавно як складової частини ринкових відносин.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є підприємства внутрішньої оптової і роздрівної торгівлі України. Хронологічні рамки дослідження - 1921-1929 рр.

Предмет дослідження - розвиток основних форм і апарату цих підприємств; процес взаємодії державних, кооперативних і приватних торговельних підприємств, вплив на нього господарських, політичних та ідеологічних факторів.

Методологічна та джерельна база дисертації. В основу дисертації покладено сучасне розуміння наукового історизму як методологічного принципу наукового пізнання та економічного аналізу в системі історико-економічної науки. Було враховано досвід останніх років вітчизняної історико-економічної науки в реалізації цього принципу, досягненні єдності емпіричного та критичного в аналізі господарських процесів у галузі, у визначенні ступеня їх наукової обґрунтованості.

Джерельною базою дослідження значною мірою стали насамперед архівні матеріали. Автором були виявлені, систематизовані і використані відповідні документи ряду архівів (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ; Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ). Використано матеріали фондів Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Народного Комісаріату Фінансів УРСР, Всеукраїнської Ради з'їздів біржової торгівлі, Народного Комісаріату внутрішньої торгівлі УРСР, Всеукраїнського Бюро ради синдикатів та ін. На базі джерел цих фондів по-новому висвітлюється ряд аспектів теми.

Широко залучаються офіційні статистичні матеріали, що публікувалися в таких виданнях, як: "Народне господарство Української РСР", виданнях Ради синдикатів, З'їздів представників біржової торгівлі, Наркомвнуторгу УРСР, а також у довідкових виданнях та в документальних збірниках. Використані також періодичні видання досліджуваного періоду. Це - журнали "Господарство України", "Промышленность Украины", "Экономическое обозрение", "Плановое хозяйство", "Кооперативный бюллетень" та ін.; а також газети "Украинский экономист", "Экономическая жизнь", "Торгово-Промышленная газета" та ін. Значну групу джерел становлять матеріали пленумів і з'їздів партії, постанови уряду і держави про торгівлю.

Методи дослідження. У процесі роботи над дисертацією застосовувалися методи економіко-статистичного і порівняльного аналізу та метод статистичних групувань.

Наукова новизна дисертації. Виконана дисертаційна робота є одним із перших в українській історико-економічній літературі системним дослідженням внутрішньої торгівлі в Україні в період непу (1921-1929 рр.). При виконанні дослідження зібрано і використано значний архівний та статистичний матеріал, переважна частина якого вводиться у науковий обіг вперше.

У праці досліджується насамперед рух товару від виробника до споживача через оптову і роздрібну торгівлю, і тому перевага надається вивченню саме цих форм торгівлі. Участь же в них державного, кооперативного і приватного секторів розглядається автором як засіб розв'язання завдання. З нових позицій показано наслідки витіснення приватного капіталу з торгівлі.

У підсумку здійсненого дослідження у роботі встановлено, що:

- характер внутрішньої торгівлі України на рубежі XIX–XX ст. обумовлювався як загальними закономірностями, так і специфічними особливостями, пов'язаними з умовами капіталістичного розвитку і перетворення торгівлі в особливу галузь капіталістичного господарства;

- деформація торгівлі, спричинена першою світовою війною і посилена революційними подіями 1917–1921 рр., призвела за умов політики "воєнного комунізму" до заміни торгівлі системою державного постачання і розподілу;

- процес розвитку форм і апарату оптової і роздрібно́ї торгівлі в розглядуваний період відбувався суперечливо – від використання традиційних ринкових інститутів обміну (снандикати, товарні біржі, акціонерні товариства, ярмаркова торгівля) до їхньої повної ліквідації, спричиненої ідеологічним неприйняттям ринкових відносин наприкінці 20-х років;

- в основному під впливом політичних і ідеологічних факторів після короткочасного використання приватного капіталу як у оптовій, так і у роздрібній торгівлі почалося його витіснення, що супроводжувалося конкуренцією між державною і кооперативною торгівлею. З одержавленням кооперації (особливо споживчої) було ліквідовано і кооперативну торгівлю;

- динаміка основних економічних показників ринку споживчих товарів не завжди свідчила про перевагу усупільненого сектору торгівлі; з витісненням приватного капіталу якість обслуговування населення погіршилася, а по деяких товарних групах споживання навіть скоротилося;

- офіційне визнання і перемога в економічній теорії з другої половини 20-х років телеологічного підходу до розуміння змісту і характеру економічних явищ і закономірностей, наростання соціальних, організаційно-економічних, політичних, ідеологічних та інших перешкод на шляху розвитку ринкових відносин призводять до передчасного, але неухильного і незворотнього процесу витіснен-

ня ринкових відносин, зміцнення позицій державної й одержавленої кооперативної торгівлі і переходу до адміністративно-командної економіки в цілому;

- досвід внутрішньої торгівлі України, набутий в роки непу, може бути використаний при здійсненні розбудови національної економіки, проведенні радикальних економічних реформ - у тому числі й у торгівлі (при організації інститутів обміну - синдикатів, товарних бірж, ярмарків, акціонерних торговельних товариств тощо).

Наукове і практичне значення дослідження. Наукові висновки і положення, отримані в результаті написання дисертації, дають можливість по-новому оцінити тенденції розвитку і місце внутрішньої торгівлі в системі народного господарства України. Матеріали роботи можуть служити для науковців основою для подальших більш глибоких досліджень цієї і суміжних з нею проблем. Вони також можуть бути використані викладачами вузів у лекційній роботі і при підготовці навчальних посібників з окремих тем курсів "Економічна історія", "Історія економічних вчень", "Економічна теорія", "Історія України", а також практиками при формуванні ринкових інститутів обміну (підприємств оптової і роздрібної торгівлі, в тому числі бірж, ярмарків тощо).

Дисертаційна робота є складовою частиною виконаної відділом історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки НАН України планової теми: "НВП: теорія, господарська практика та історичне значення".

Апробація роботи. У ході підготовки дисертації основні її положення та висновки доповідались і обговорювались на методологічних семінарах і засіданнях відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки НАН України, на засіданнях кафедри економічної теорії Донбаського гірничо-металургійного інституту (м. Алчевськ).

Публікації. За результатами виконаного дослідження опубліковано 3 наукові праці загальним обсягом 1,5 друк. арк. (див. список у кінці автореферату).

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, заключення і списку літератури та джерел.

ВСТУП.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ НАРИС РОЗВИТКУ ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

РОЗДІЛ 2. ОПТОВА ТОРГІВЛЯ В СИСТЕМІ НЕПІВСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Формування системи оптової торгівлі державної промисловості
2. Еволюція торговельного посередництва синдикатів
3. Споживча кооперація і перебудова оптової торгівлі
4. Місце товарних бірж у системі оптової торгівлі
5. Використання ярмаркової торгівлі

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ

1. Відновлення роздрібної торгівлі приватним капіталом
2. Роль споживчої кооперації у витісненні приватного торгового капіталу з роздрібної мережі
3. Значення державної роздрібної торгівлі

ЗАКЛЮЧЕННЯ.

СПИСОК ЛІТАРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Історично склалося так, що Україна протягом тривалого часу входила опочатку до складу Російської імперії, а потім СРСР. У зв'язку з цим внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. розглядається як складова частина господарства всієї країни.

Розвиток торгівлі у дореволюційній Україні визначався загальними закономірностями, які характерні для феодального, а потім і капіталістичного способу виробництва. Господарство, що базується на ринкових засадах, не може нормально функціонувати, не маючи інститутів обміну, торгівлі як засобу доведення продукції до споживача. Від рівня виробництва у суспільстві залежить і розвиток торгівлі. У свою чергу, торгівля відповідно впливала на хід економічного розвитку України, на створення умов для переходу від феодально-кріпосницького ладу до капіталістичного, сприяла формуванню і розвитку капіталістичних відносин.

Загальновідомо, що товарний обіг, торгівля передують капіталістичному способу виробництва, значно старші за нього і являють собою одну із передумов його виникнення. Але в економічному розвитку України, як це показано в дисертації, в переході від феодального до капіталістичного способу виробництва поряд із загальними закономірностями були також і свої специфічні особливості.

Вона випливали із тривалого панування феодально-кріпосницьких відносин і збереження напівкріпосницьких відносин у селі вже за умов капіталістичного розвитку. Ці особливості визначали характер і роль торгівлі в розвитку капіталізму в Україні. Промисловість, все більше підпорядковуючи собі торгівлю, перетворювала останню в особливу галузь капіталістичного господарства, завданням якої було здійснення процесу обігу товарів як одного із моментів усього капіталістичного відтворення.

Зростання промислового і сільськогосподарського виробництва, чисельності найманих робітників і міського населення, збільшення загальної суми доходів населення та інші обставини зумовили розвиток внутрішнього ринку і збільшення об'єму товарообороту в країні. Найбільш радикальних успіхів внутрішня торгівля досягла після скасування кріпацтва. Завершення промислового перевороту в Україні у 80-х роках, а також остаточне встановлення тісних відносин у справі промисловості між країнами і центром викликали оживлений торговий рух у країні.

Внутрішня торгівля в Україні і в Російській імперії взагалі досліджена значно менше ніж зовнішня. Але все ж таки можна визначити, що весь внутрішній оборот на початку ХХ ст. становив близько 10 млн. крб. Характерним було те, що торгівля зосереджувалась у руках приватних осіб. Держава майже не виступала в особі підприємця. Кооперативна торгівля також була розвинута дуже слабо.

Показано, що внаслідок відсутності спеціалізації внутрішньої торгівлі України її особливістю на рубежі століть було те, що вона значною мірою зберігала свій старовинний ярмарковий характер. На перешкоді розвитку торгівлі стояли величезні відстані, незначна густина населення і слабкий розвиток залізничної мережі. Бідність же сільського населення обумовлювала зосередження майже всієї торгівлі в містах. До появи залізниць в Україні майже весь товарооборот проходив через ярмаркову і базарну систему (хоча була й магазинна система).

В дисертації на фактичному матеріалі показано значення таких великих ярмарків, як Хрещенський у м. Харкові (з оборотом до 12 млн. крб. на рік), Покровський у Харківській губернії (11-12 млн. крб.), Срітенський "контрактний" у м. Києві (до 5 млн. крб.) та ін. Ярмарки відігравали велике значення у зміцненні товарообороту і господарських зв'язків в Україні, сприяли створен-

ню загальнонаціонального ринку. З часом, у міру розвитку залізниць торгівлі обороти на ярмарках починають скорочуватись. Деякі особливості мав контрактний ярмарок, який в останні передвоєнні роки виявляв більше ознак стабільності ніж занепаду. Дані свідчать про те, що ярмарок дояв на той час такого становища, коли його розміри і форми почали відповідати господарським потребам краю. Він першим не лише в Україні, а і в Російській імперії наблизився до форми розрахункових палат і товарних бірж (тобто до тієї форми торгового моменту, яка за кордоном стала звичайною).

В роботі простежується, як із розвитком залізниць і занепадом ярмаркової торгівлі почало зростати значення товарних бірж (як найбільш характерної на той час господарської установи, за допомогою якої здійснювався оптовий збут продукції масового виробництва за зразками). На основі фактичного матеріалу аналізується розвиток мережі й оборот українських товарних бірж. Визначаються фактори, що сприяли розвитку біржової торгівлі.

Звертається увага також на деякі особливості вітчизняних бірж, зокрема покладання на них побічної функції представництва інтересів торгівлі і промисловості перед урядом, яку в усіх розвинутих країнах виконували торгово-промислові палати.

Важливе місце в системі ринкових відносин займали також спеціалізовані організації оптової торгівлі, тобто синдикати. Показано, що перші монополістичні об'єднання синдикатського типу почали виникати в Україні на початку 80-х років XIX ст. перш за все в металобробній промисловості (Союз рейкових фабрикантів, "Союз мостобудівних заводів", "Союз рейкових скріплень" та ін.).

Наприкінці XIX ст. у Російській імперії синдикати виникали ще таємно і в більшості випадків носили наполовину прихований характер. Але царям воляко підтримував свободу такої підприємницької діяльності. У 1901-1903 рр. ідею синдикування промисловості починають криво обговорювати у промислових колах Росії. У ній буржуазія вбачала засіб для виходу з кризи і запобігання майбутнім труднощам.

Характерно те, що більшість провідних синдикатських об'єднань Росії концентрувалася в Україні, а деякі з них (синдикат цукрозаводчиків) виникли за ініціативою української буржуазії. В Україні діяли також синдикати "Продвугілля", "Продпаровоз", тютюновий та ін. На початку XX ст. синдикати і картальні угоди охоп-

давали до 70% промислової продукції. Слід зазначити, що всі синдикати в Україні з самого початку їхнього виникнення мали не регіональне, а загальноімперське значення.

Торгівля, яка в організмі народного господарства є найбільш чутливим і сприйнятливим апаратом, відчула руйнівну дію першої світової і громадянської воєн у першу чергу. З посиленням оперативного і адміністративного втручання держави в ринок значення торгівлі падало.

Деформація торгівлі, що почалася ще у 1915 р., посилювалася після жовтневих подій 1917 року. До економічних факторів приєднався ідеологічний – негативне ставлення до торгівлі і торгового класу. Події 1917 р. й іноземної інтервенції змусили замінити торгівлю системою державного постачання і розподілу. У 1918 р. здійснюються дві спроби товарообміну між містом і селом; але вони не мали успіху як з причин неспідготовленості кооперації, відсутності апарату і невеликих запасів товару, так із-за невигідності співвідношення цін. Ці заходи радянської влади призвели до ліквідації оптової торгівлі. Разом зі скороченням і припиненням приватної торгівлі згасала і кооперативна торгівля. Відбулося також повне одержавлення кооперації.

Здійснення політики "воєнного комунізму" мало своїм наслідком натуралізацію господарських відносин, запровадження карткової системи і повну ліквідацію торгівлі. Перетворення товарообміну у продуктообмін незалежно від ринкових ціннісних співвідношень, у свою чергу, призвело до краху цієї системи і до необхідності відновлення товарно-грошових відносин. Закінчення громадянської війни, труднощі в народному господарстві змусили більшовицьке керівництво перейти від політики "воєнного комунізму" до нової економічної політики. В рамках останньої проведено заміну продрозкладки продподатком, допущення певної свободи обігу у місцевому масштабі. Але у 1921 р. було здійснено також третю (останню) невдачу спробу товарообміну. В результаті остаточний поворот до втілення в життя засад грошу, а отже і до ринкових, товарно-грошових відносин, відновлення торгівлі стався лише в серпні 1921 р. Але при цьому торгівлю було визнано як інструмент утвердження соціалістичних виробничих відносин.

Важливе значення в системі непівської економіки відігравали інститути оптової торгівлі. Поряд із дослідженням формування оп-

тового торгового апарату державної промисловості, у дисертації розглядається еволюція торговельного посередництва синдикатів, показуються значення товарних бірж і ярмаркової торгівлі, а також роль споживчої кооперації у перебудові оптової торгівлі. Досліджується також процес витіснення з опту приватного капіталу державними формами торгівлі і спричинених цим наслідків.

Становлення і розвиток оптової торгівлі в Україні тісно пов'язані з процесом оволодіння нею державою, а отже й формування торгового апарату державної промисловості. Оптова торгівля являла собою найважливіший командний пункт у сфері обороту, і тому більшовики надавали їй великого значення. У роботі зазначається, що розвиток внутрішньої торгівлі в Україні потрібно розглядати у тісному зв'язку з торгівлею СРСР, зрозуміло, з урахуванням особливих специфічних для України моментів. Виникнення державної торгівлі в Україні було пов'язано з об'єднанням промислових підприємств союзного підпорядкування у трести ("Хімвугілля", "Південсталь", "Україлмаштрест", "Цукротрест", "Електротрест", "Склосода" та ін., всього за 1921-1922 рр. 22 трести) і переведенням останніх на госпрозрахунок.

Організація збуту продукції налагоджувалася трестами з великими труднощами. Внаслідок відсутності планового керівництва збутовою діяльністю кожен трест самостійно виступав на ринку з пропозицією своєї продукції. Щоб швидше реалізувати продукцію, деякі трести продавали товари за цінами значно нижчими собівартості. Нездорова конкуренція між трестами укладнювала збут продукції. Так, лише за січень-квітень 1922 р. опостерігається зменшення обороту по продажу товарів трестами - з 9 552 290 до 3 311 400 золотих крб. (зі 100% до 34,6%).

Розрізненість трестів, відсутність належного зв'язку в їхній діяльності спричиняли великі втрати в народному господарстві і, насамперед, розгортанню товарообороту в країні. Досвід діяльності трестів показав, що для правильної організації збуту промислових товарів необхідна координація торгової і постачальницької діяльності різних трестів однієї галузі. Найбільш доцільною формою такої координації стали синдикатські об'єднання. Якщо в період "воєнного комунізму" організації синдикатського типу були неможливі, то у 1922 р. створення останніх стало життєво необхідним і можливим. Синдикати взяли на себе збутово-постачальницькі функ-

ції трестів.

В Україні питання про створення торгових синдикатів постало ще в січні 1922 р. Залучення продукції української промисловості до синдикатів йшло досить інтенсивно: зростання обороту синдикатів значно перевищувало темпи зростання збуту в цілому (протягом 1923/24-1925/26 рр. збут республіканської промисловості загальною збільшився приблизно в 2,4 рази, а реалізація через синдикати - майже в 4 рази). Частка синдикатів у збуті зросла з 14% до 23% (з 19,5 млн. крб. до 76,6 млн. крб.). Процес синдикування йшов не стільки в напрямку охоплення нових галузей промисловості, оскільки шляхом інтенсифікації залучення вже синдикованих галузей (41,2% у 1925/26 р. проти 22,5% у 1923/24 р.).

Наприкінці 1925/26 р. в Україні найвищою мірою були синдиковані соляна та фарфоро-фаянсова галузі промисловості (відповідно на 98% і 88%). У міцевій же промисловості, внаслідок її роботи головним чином на міцевий ринок і переважання в ній низькоопорної харчової промисловості (що найменше піддавалася синдикуванню), значення синдикатів було дуже обмежено (на Маслохирсиндикат припадало лише 8,4% обороту).

Синдикати, будучи підприємствами загальносоюзного значення, мали в Україні свою мережу, що налічувала у 1925/26 р. 278 відділень (з них оптових - 221). Оборот синдикатів в Україні протягом 1925/26 - 1928/29 рр. зріс по купівлі з 213199 тис. до 739873 тис. крб. (що становило відповідно 25,7% і 46,8% покупок по всій Україні) і по продажу - з 240681 тис. до 731510 тис. крб. (відповідно 22,8% і 42,3%).

Поряд із розглядом основних питань діяльності синдикатів (збутової, форм взаємодії синдикатів з трестівським апаратом, ролі синдикатів у витісненні приватника з опту), досліджується також одна з найважливіших проблем практики синдикування - проблема підпорядкування синдикатів. Представники України - К. Максимов, П. Жигалко, А. Генесій, а також Рада з'їздів промисловості, торгівлі та транспорту України та ін. - відстоювали принципи добровільності й економічної доцільності входження трестів до синдикатів.

Обстеження, проведене на початку 1924 р. Економічним Управлінням ВРНГ УРСР, свідчило, що входження українських трестів до складу загальносоюзних синдикатів часто обумовлювалося на об'єк-

тивними економічними і комерційними вигодами, а виключно тим, що розподіл фінансових засобів здійснювався не безпосередньо між трестами, а через синдикати. Це виявилось економічно нераціональним, бо призводило до подорожчання виробництва.

З метою захисту економічних інтересів України представники ВРНГ УРСР пропонували організувати загальнодержавні контори синдикатів, поєднаних з державними органами ВРНГ. Однак повною мірою ця вимога виконана не була. Від найбільших синдикатів (металургійний, шкіряний, Металосиндикат, Продавцількат) та трестів синдикатського типу в Україні діяли лише їхні філії (у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Одесі), ізольовані одна від одної і підпорядковані безпосередньо правлінням у Москві.

Представники України виступали також з особливою точкою зору з проблеми реорганізації синдикатування цукрової промисловості. Президія ВРНГ УРСР, Я. Діманштейн пропонували створити (на основі 3-4-х цукрових трестів в Україні, підпорядкованих її уряду, і одного тресту в РРФСР) загальносоюзний цукровий синдикат, який зайняв би місце Цукротресту (практика якого не задовольняла українську промисловість). Однак, як цю, так і ряд інших ідей через негативне ставлення до них з боку союзних органів управління втілено в життя не було. І в результаті не було створено і здорових відносин між синдикатами і трестами.

Надалі у зв'язку з перемогою ортодоксальних теорій про провідну роль плану, підпорядкуванням йому ринку, в зв'язку з витісненням ринкових відносин поступово змінювалися і функції синдикатів. Останні ставали органами, що фактично регулювали весь оптовий товарооборот. Синдикати з вільно створених пайових товариств перетворилися на господарські центри з переважанням регулятивних і управлінсько-виробничих функцій. Перехід з 1927 р. до примусового (100-процентного) синдикатування мало своїм наслідком поховання синдикатської форми оптової торгівлі взагалі.

Посилення планово-розподільчих методів в управлінні промисловістю призвело наприкінці 1928 р. до втрати синдикатами зв'язків з ринком. А постановою ЦК ВКП(б) від 5 грудня 1929 р. було ліквідовано і самі синдикати.

Витіснення приватного торгового капіталу, в тому числі з опту, відбувалося при значній підтримці споживчої кооперації, яка ставала основним посередником між державною промисловістю й

індивідуальним споживачем. Розширенню кооперативної оптової торгівлі сприяло збільшення кількості укладених з промисловістю угод і генеральних договорів.

Одним із засобів регулювання руху товарів від синдикатів до споживчої кооперації були плани поквартальних завезень, якими у 1927 р. було доповнено практику генеральних договорів. Наприкінці 20-х рр. кооперативний сектор зайняв домінуюче становище в загальному товарообороті всіх секторів господарства України: частка кооперативної торгівлі в ньому зросла з 37,2% у 1925/26 р. до 52,8% у 1927/28 р. В кінцевому підсумку відбулося перетворення споживчої кооперації на основного провідника промислових товарів. Одночасно споживча кооперація перебрала на себе ряд функцій оптових ланок державної торгівлі.

Разом з тим у процесі здійснення практичних заходів з раціоналізації товаропостачання в роботі кооперативних організацій було допущено ряд серйозних помилок. Центроспілка стала на шлях повного знищення оптових ланок споживчої кооперації, переходу до 100-процентного завезення усіх товарів транзитом безпосередньо з промислових підприємств до первинних кооперативів. Повсюди були ліквідовані сільпо і райспоживопілка. Все це призвело до значного погіршення якості обслуговування споживачів та інших негативних наслідків.

Важливе значення у системі оптової торгівлі відігравали товарні біржі, які, будучи центрами оптового обороту, полегшували і впорядковували виконання оптових угод. У 1924/25 р. в Україні було 15 бірж (всього в СРСР у 1923 р. - 79 бірж, а у 1927 р. - 114). При цьому радянські біржі мали деякі особливості. Так, на них було покладено виконання невластивих для бірж завдань і функцій (в їх діяльності все більшого значення набував обліково-контрольний, а не посередницький аспект).

В результаті приведеного дослідження в роботі показано, що із збільшенням обороту українських бірж зростає їхнє значення й у загальносоюзному масштабі. Так, якщо у 1923/24 р. сукупний оборот усіх бірж України становив 344,2 млн. крб. (або 11,3% загальносоюзного біржового обороту), то у 1924/25 р. із 6518,4 млн. крб. загальносоюзного біржового обороту сукупний оборот українських бірж становив 1001,2 млн. крб. (або 15,35%). Біржовий оборот союзних бірж за 1923/24 - 1924/25 рр. збільшився у

4,08 раза, українських же - у 8,1 раза. Частка української біржової торгівлі у загальносоюзній мала тенденцію до збільшення і надалі.

Зміщення позиції української біржової торгівлі відбувалося по основним товарним ринкам - хлібному, металевому і текстильному. Так, частка українського обороту по хлібу у другому півріччі 1924/25 р. складала 22,9% (проти 13,5% і 16% відповідно у першому і другому півріччі 1923/24 р.). Аналогічна картина спостерігалася також по ринку металу і текстильних товарів.

Значні зміни у біржовій торгівлі України відбулися у 1925/26 р. На початку 1925/26 р., за умов товарного голоду у галузі промислової продукції, на перший план висунулося питання про організацію довгострокових контрактних операцій як більш високої форми біржового торгу (у порівнянні з ринком наявних товарів). Наприкінці ж 1925/26 р. на багатьох товарних ринках деякі товари із дефіцитних перетворилися на надлишкові. Знову чітко проявилися посередницькі функції товарних бірж як основа їхньої діяльності. Біржі здійснювали своє посередництво через розвиток міжбіржових операцій (шляхом організації міжміського і міжрайонного попиту і пропозиції).

Міжбіржові обороти українських бірж неухильно зростали. За 1925/26 р. кількість міжбіржових угод збільшилася у порівнянні з 1924/25 р. у 3 рази, а сума оборотів по них досягла 66242 тис. крб. і зросла більше ніж у 8 разів. Загальний же розмір цих операцій становив за 1925/26 р. 9% усієї суми біржових угод. Але свої посередницькі функції біржа виявити повною мірою так і не змогла через посилення державних заходів (спочатку з реформування біржової системи наприкінці 1926 - на початку 1927 р., а потім - по її повній ліквідації у 1930 р.).

Одночасно із біржовою торгівлею відроджувалася і розвивалася ярмаркова торгівля (де також переважали угоди оптового і дрібнооптового характеру). Причини, які призвели до відродження ярмарків на початку 20-х рр. одні й ті ж, що викликали їх до життя у XIX ст. У 1923 р. в Україні з успіхом були відновлені найбільші українські ярмарки - Хрещенський (у м. Харкові) і Контрактний (у м. Києві). Оборот київського ярмарку склав 30,5 млн., Харківського Хрещенського - 19,7 млн. золотих крб. Успіху київського ярмарку значною мірою сприяв широкий склад учасників

(168 державних і кооперативних організацій, 240 приватних і 168 іноземних фірм). Крім ярмарків у Києві і Харкові, в Україні відновили свою діяльність численні центри ярмаркової торгівлі різного рівня.

При відсутності адекватної системи постійної оптової і роздрібною торгівлі ярмарки відіграли значну роль у налагодженні товарообороту. Так, у деяких повітах Україна ярмарковий обіг становив до 80% всього повітового товарообороту. Але за умов товарного голоду, що посилювався, і згорання нечу, в результаті розв'язку торгової системи державної і кооперативної торгівлі значення товарних ярмарків знижувалося. У 1926 р. багато місцевих і обласних ярмарків навіть не змогли відкритися, а ті, що відкрилися, провели зовсім незначну роботу. Почав "завмрат" і Київський ярмарок.

В силу тих же обставин, що призвели до ліквідації товарних бірж, ще раніше (у 1928-1929 рр.) припинили існування і ярмарки.

Таким чином, вивикнення і розвиток системи державної і кооперативної торгівлі, політика держави у галузі торгівлі призвели спочатку до поступового витіснення приватного капіталу з оптової торгівлі, а в подальшому - і до ліквідації торгових інститутів, що діяли на ринкових засадах (свайдкатів, товарних бірж, ярмарків тощо). Це викликало суттєві негативні наслідки як у торгівлі, так і у взаємовідносинах торговельних установ і промислових підприємств.

Роздрібна торгівля, на відміну від оптової, за своїм призначенням повинна безпосередньо торкатися споживача і бути найбільше пристосованою до задоволення його вимог як щодо якості товару, так і умов його продажу. Будівництво апарату роздрібною торгівлі - як економічно-територіального, так і технічного - було більш складним (ніж в оптовій торгівлі). Проблемам роздрібною торгівлі в економічній науці 20-х років приділялося надзвичайно мало уваги. Це можна пояснити насамперед тим, що схоже становище було і з вивченням проблем товарообороту в цілому.

В умовах переходу до нечу передбачалося використовувати приватний капітал не тільки при відновленні оптової, але насамперед і роздрібною торгівлі. Приватний торговий капітал майже повністю оволодів селянським ринком і роздрібним оборотом. Практично 94% торговельної мережі у 1922 р. і 92% у 1923 р. знаходя-

лось у приватних руках. Будівництво торговельної мережі України відбувалося стихійно. За період з початку 1923 р. до травня 1925 р. мережа роздрібної торгівлі зменшилася з 104812 до 90931 підприємств. В силу як суто економічних причин, так і відповідної політики уряду роздрібна торгівля прямувала до укрупнення за рахунок більш слабких її промарків.

Регулювання приватного капіталу в торгівлі здійснювалося двома шляхами: через його акціонування по типу постачальницьких організацій; а також через посередництво товариств взаємного кредиту. Перші акціонерні товариства із приватників типу "Роздрібник" з'явилися в Україні восени 1924 р. (у листопаді виник "Харківський роздрібник", у грудні - "Південний роздрібник" в Одесі і ін.). Але за умов товарного голоду ці приватні товариства із завданням постачання роздрібу вператися не могли. І в цілому за умов, що склалися, вони не змогли стати дійовою силою у справі регулювання приватного капіталу і виявилися приреченими на згасання і ліквідацію.

У дисертації охарактеризовано також процес витіснення приватного капіталу із роздрібної торгівлі споживчою кооперацією, що особливо посилювався з 1926/27 р. Показано наслідки цього явища.

Витіснявши приватний капітал із роздрібної торгівлі, усуспільнений сектор став провідною формою торгівлі. У сфері усуспільненої роздрібної торгівлі виникають труднощі, які спочатку мали тимчасовий характер (раціонування продажу товарів за картками з 1928 р.), а потім і постійний (хронічний дефіцит багатьох товарів). В подальшому, у зв'язку з відмовою від непу і переглядом ролі і значення кооперації (її одержавлення), у державній торгівлі виникли нові завдання. Вона перестає бути додатковою ланкою у роботі споживчої кооперації і набуває визначального значення.

Таким чином, демонтаж непу і створення командно-адміністративної системи, ліквідація приватної й одержавлення кооперативної торгівлі призвели до монополізму державної торгівлі.

Нова ситуація, що виникла в торгівлі, тяжко відбилася на подальшому економічному, політичному і духовному розвитку нашого суспільства. Відсутність у так званій "радянській торгівлі" достатніх економічних стимулів до свого вдосконалення призвела до того, що значна кількість її діячів хвороб зростання виявилася "законосерваною" і збереглася до наших днів. Низька культура

обслуговування, постійні черги, безперервне зростання цін - все це свідчить про те, що абсолютна більшість сучасних торговельних підприємств не відповідає навіть тому рівню торгової справи, яка була в Україні в 20-ті роки.

Нині, коли незалежна Україна здійснює свою політичну і економічну розбудову на шляху переходу до ринку, важливим є вивчення, усвідомлення і практичне використання досвіду минулого. На останнє місце в перетвореннях ринкового типу займають роздержавлення торгівлі, а також відновлення діяльності товарних бірж та інших інститутів обміну. Уважне вивчення досвіду діяльності елементів ринкових структур в Україні у 20-ті роки дає можливість побачити багато такого, що характерно для сучасної практики господарювання, виявити однакові "хвороби".

Таким чином, здійснений у дисертації аналіз розвитку внутрішньої торгівлі України в 20-ті роки показує, що докорінна перебудова галузі може бути забезпечена лише на основі формування ринкової економіки. Використання у сьгоднішній господарській практиці багатого досвіду минулого дозволить менш болісно перейти до ринку.

Основний зміст дисертації опубліковано у таких працях:

- Біржи и их роль в системе рынка / Основы экономической теории: Учебное пособие для студентов технических вузов. Ч. 1. - Ростов-на-Дону: Полиграф, 1993. - С. 90-93. - Мова рос. (0,3 друк. арк.).

- Деякі питання синдикування української промисловості в період непу // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. праць. - К.: Наук. думка, 1995. - Вип. 28. - С. 38-44. - Мова укр. (0,5 друк. арк.).

- Товарні біржі на Україні в період непу // Економіка України. - 1995. - № 3. - С. 62-66. - Мова укр. і рос. (0,7 друк. арк.).

ANNOTATION

Maslov A.O. A home trade of Ukraine in the period of the new economic policy (1921-1929).

The dissertation is a manuscript. The dissertation is for obtaining the degree Doctor of Philosophy (Ph. D.) in economics under specialization code 08.01.04 - the Economical History and the History of the Economical Thought. The National Taras Shevchenko University, Kyiv - 1995.

The dissertation reflects the questions connected with the functioning of the main forms and machinery of the Ukrainian whole-sale and retail trade in the period of the new economic policy (1921-1929). The work reveals the contents and the significance of the whole-sale and retail trade enterprises for the putting right the commodity circulation. The discrepant process of the use of the traditional market barter institutions (syndicates, commodity exchanges, fairs) is shown. The place and the role of the private, co-operative and state trade enterprises in the whole-sale and retail trade and the role of the state and co-operation in the liquidation of the private trade capital are defined. The recommendation of the use of the generalized experience of the Ukrainian home trade in 1920-s in the modern conditions, especially in time of the trade enterprises reforming, the creation of the commodity exchanges and the syndicates and organization of the fairs have been formulated on the basis of the above-mentioned experience.

Key words: market relations, whole-sale trade, trust, syndicate, mediation, competition, consumers co-operatives, commodity exchange, fair, private capital, trade system, purchaser, sale.

АННОТАЦИЯ

Маслов А.А. Внутренняя торговля Украины в период нэпа (1921-1929 гг.). Диссертация является рукописью. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.01.04 - Экономическая история и история экономической мысли. Национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев - 1995.

В диссертации нашла отражение вопросы, связанные с функционированием основных форм и аппарата оптовой и розничной торговли Украины в период новой экономической политики (1921-1929 гг.). Раскрыто содержание и значение деятельности предприятий оптовой и розничной торговли в налаживании товарооборота. Показан противоречивый процесс использования традиционных рыночных институтов обмена - синдикатов, товарных бирж, ярмарок. Определено место и роль частных, кооперативных и государственных торговых предприятий в оптовой и розничной торговле, а также роль государства и кооперации в ликвидации частного торгового капитала. На основе обобщения опыта внутренней торговли Украины 20-х годов сформулированы рекомендации по использованию в нынешних условиях, в частности при реформировании торговых предприятий и при создании товарных бирж, синдикатов, организации ярмарок.

Ключевые слова: рыночные отношения, оптовая торговля, трест, синдикат, посредничество, конкуренция, потребительская кооперация, товарная биржа, ярмарка, частный капитал, торговая сеть, покупатель, сбыт.

Підп. до друку 3.05.85.

Формат 60x84/16, Б Папір офс. Офс.друк.

Ум.друк. арк. 0,9. Обл.-вид.арк. 1,0. Тираж 100 прим.

Зам. 47.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки НАН України,
252011 м.Київ, вул. Панаса Мирного,26.

AV 32.394